

Knapp Éva – Tüskés Gábor: *A Fortunatustól a Törökországi levelekig. Válogatott tanulmányok*

Budapest, Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Historia Litteraria, 32), 703 l.

A szerzőpáros a mostani válogatáshoz szorosan kapcsolódó *Sedes Musarum* (2009) után újabb, a korábbinál bővebb, huszonnégy tanulmányt tartalmazó közös kötettel jelentkezett. Az *Előszó* néhány olyan alapelvet sorol fel, amelyek a kötet legfőbb koncepcionális célkitűzéseit tartalmazzák. Ezek közül a legfontosabbak a következők: „[...] nem a művektől távoli, kész teóriák alapján, hanem következetesen induktív módon, a források és az elsődleges kontextusok felől, az általuk kínált lehetőségekből kiindulva közelítjük meg a problémákat [...] a filológiát a bölcsészettudományok egyik kulcsdiszciplínájaként, transzkulturális szöveg-tudományként [...] értelmezzük”. Ezek a megállapítások azért is nagy jelentőségűek, mert részben a szerzőpáros korábbi művei felé teremtenek módszertani, tudományelméleti összefüggésrendszert, részben pedig megerősítik az így teremtődő koherens rendszer éppen itt érvényesülő alkotórészeit.

A szerzők e kötetben is hihetetlen kitartással, filológiai nyomozómunkával végzik a motívumkutatás legkülönbélebb változatait. A feddhetetlen tárgyilagosság, a feltárt anyag impozáns bősége, az adatok pontossága és az így dokumentált összefüggések bámulatosan gazdag, de mindig bizonyítható jelentéshálózata jellemzi módszerüket. Ennek hozadéka például a *Történetek az Szűz Máriáról. Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források* című tanulmány következetességgel végigvitt

felismerése, amely bizonyítja, hogy e műnek Faludi Ferenc nem lehet a valódi szerzője. A hatalmas forráskontextus bizonyító ereje, az azonos munkamódszer szerzők sokaságánál, a szinte azonosan működő „láncshivatkozások” rendszere kétségtelenül nem enged meg más következtetést. Az aprólékos forrásvizsgálat után kijelenthető, hogy „egyetlen utalás sem maradt azonosítatlan, s több bizonytalannak tűnő forrásmegjelölést sikerült meghatározni”. Csak ritkán engedik meg maguknak a szerzők a hipotézisek könnyedségét, a könnyű kézzel rajzolt sejtések tetszetős felvázolását. Ha valamit csak gyanítanak, vagy a bizonyítás hézagoss, feltételezésekre szorulnak, ezt soha nem mulasztják el közölni olvasójukkal úgy, hogy a bizonyítás folytatásának szükségére először ők maguk figyelmeztetnek, és a további kutatás feladataként jelölik meg azt.

A filológiát az utóbbi évtizedekben számos denunciáló becsmélés érte. A szerzők állhatatos magabiztossága és számos eredménye sokban hozzájárult ahhoz, hogy ezeken a küzdőtereken a filológia jelentőségét visszaszerezze és megtartsa. Jóllehet a tudománytörténeti pozíció ezt sokszor igen polemikusan jelenítette meg, Knapp Éva és Tüskés Gábor mégsem a kombattáns harcosok módjára érvényesítette meggyőződését. A kötetben vizsgált korszakban a latin nyelvűség és az anyanyelv szorosan összefonódó kettőssége érvényesül, ezt a szempontot éppen olyan

meghatározónak tekintik most is, mint azt tették a *Sedes Musarum* tanulmányai esetében. Ma már nem kell érvelni elszántan a latin nyelvűség 17–18. századi irodalmi művei esetében, vagy a *historia litteraria* jelentőségéért küzdeni, abban a magyar és latin nyelvűség gazdag kulturális interferenciáit felmutatva. A szerzők ugyan nem emelik ki legfontosabb érvényesített szempontként, azonban a kötet tanulmányain végigpillantva a korszak egészére jellemző *új sajátosság* rajzolódik ki; különösen a Mikes-fejezet irányába mutat ez erősen. A 16–18. században a meghatározó művészetelméleti szabályrendszerek tartósan érvényesülő, hosszan ható praeceptumok kánonját működtették, amelyekben a források felkutatása, a mintakövetés a műalkotás felderíthető megismeréséhez segített hozzá. Legalább annyira nyitott volt a műalkotás a követett minták és források irányába, mint a szerző antropológiai, esztétikailag modulált individuális önértelmezése felé. Éppen a Mikes-fejezet tanulmányai bizonyítják legjobban, hogy a zágoni bujdosó milyen erősen módosította ezt a praxist. Noha Mikes a jezsuita episztolográfia szorgalmas és precíz ismerője, alkalmazója, források tömege kutatható fel leveleskönyvében, azonban írói, antropológiai önértelmezése, pszichológiai, nyelvi reflektáltsága csak részben származik innen; antropológiai individualitása és létértelmezése alkotói önértelmezését is átalakítja. Mostani szemlénk természetesen nem terjedhet ki a tanulmánygyűjtemény egészének aprólékos áttekintésére, csupán a jelzett csomópontok mentén szeretnénk a kötet jellemzőit, értékeit felmutatni úgy, hogy a négy nagy fejezetblokk mindegyikéből (*Német–magyar irodalmi kapcsolatok; Irodalom és képzőművészet; Kutatástörténet, irodalomelmélet, szövegkritika;*

Mikes-kutatások) kiemelünk egyes jellemzőnek érzett írásokat.

A *Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul (1681)* című tanulmány a prózai kegyességi műfajokat vizsgálja. A Cochem-mű (*Preces Gertrudiana*) Ágostán Péter fordítása (*Mennyei követelek*, 1681), majd a *Lenkötelecske (1720)* és a *Két atyafi szent szüzek (1737)* 1681 és 1876 között bámulatos szívóssággal volt jelen a katolikus kegyességi életben és spiritualításban. A katolikus kegyességi irodalom meditációs-imádságirodalmának rendkívül erőteljes, a 17. századból kiinduló folyamatos hatása mutatható ki a 18. században, átnyúlva a 19. századba is. A legnépszerűbbek közé tartozó imádságoskönyvek közel negyven kiadást érnek meg; legnagyobb részük fordításirodalom, erőteljes átdolgozás, de irodalmi minőségű szövegek is születtek magyarul. Ez a kegyességi irodalom nagy szerepet játszik az anyanyelvűség ösztönzésében, tudatos terjesztésében, hiszen az imádságokból, meditációkból összeálló kompozíciók színvonalas anyanyelvű olvasmányt kínálnak. Igényes, művelt világi olvasók körében vív ki ez rendkívüli elterjedtséget, immár nemcsak a hagyományos egyházi közösségekre tekint; tulajdonképpen itt is (le)zajlik a liturgikus közegből-funkcióból való kimozdulás, átalakulás meghatározó folyamata, amely a befogadók körét kibővíti a világi olvasókkal. Tapasztalhatjuk azt is, hogy ennek a kegyességi irodalomnak egyre inkább halványul a felekezeti jellege, polemikussága pedig eltűnik, amint ugyanez a protestáns párhuzamokban is jellemző. Vagyis belátható, hogy az anyanyelvűség kulturális programja nem feltétlenül a szekularizálódás hozadéka; kiterjesztésében a 18. században még erőteljesen részt vesznek vallá-

sos szövegtípusok. Elgondolkodtató, hogy e kegyességi irodalom ilyen erőteljes folytonossága szinte zavartalanul megmaradt a 18. század és a felvilágosodás nagy ideológiai, nyelvi paradigmaváltásai közepette, nem esett áldozatául a szekularizálódás dinamikus folyamatának. A *Mennyei követek* fordításának aprólékos vizsgálata meggyőz arról, hogy Ágoston Péter munkája a művelt, világi olvasóknak szól, elsősorban magánáhitatra szánva; korábbi liturgikus kontextusa már nem is feltétlenül indokolt. Az elemzés az egyes szövegszintek feltárását végzi el, sok új eredményt bemutatva. Fordítás helyett célszerűbb igényes szövegalkotásról beszélni, ahol az egyéni nyelvhasználat utat keres a kanonizált eljárások mellett, vagy azokon kívül, már-már az *acumen*, az *argutia* szokatlanságaival, izgalmával. („Te vagy édességnek édessége, minden illatnak örvendetessége, / Te vagy Isteni mélységnek bősége, / Te vagy felső édességnek illatos egyesülése, / Oh, kikeleti szépségnek zöld virágja, / Bánatnak keserű homályába borult szűz, / Sebeidben Uram légyen szívem fészke, / Szívem szent véredben bőven megferednék.”)

Különösen Knapp Éva eddigi munkásságában játszott kiemelkedő szerepet a szöveg és kép kapcsolatát, kontextusait vizsgáló irodalmi emblematika feltárása, a jelen kötetben most is olvashatók idevágó fontos tanulmányai. Tisztázza Rimay erény-verseinek ikonográfiai összefüggéseit. Igazolható, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, amelyen tizenkét erény ül egy asztalnál fa alatt. A számba vehető erényábrázolások ikonográfiai típusait vizsgálva olyan változatot kerestem, amelyiken nincs *inscriptio*. Másfelől az erények „egybe vadnak zárva”, vagyis ikonográfiailag a „virtutes

concatenatae”, az összeláncolt erények típusa vezet a megoldáshoz. Jakob de Zetter emblémáskötetében a 77. éppen ilyen alkotás. Későbbi kiadásai, átdolgozásai újabb és újabb variánsokat teremtenek, mindez elegendő ahhoz, hogy ezekben lássuk a Rimay-vers ikonográfiai forrását. Nagy, közösen írt tanulmányukban a szerzők a halál-téma ábrázolásának irodalmi emblematikáját nyomozzák újszerű megállapításokkal. Az elmékedés- és imádsággyűjtemények bőségesen foglalkoznak mindezzel, fogékonyak és nyitottak a kérdéskör tárgyalására. Van, ahol a szöveg hordoz erősen emblematikus látásmódot, és ezt kiegészítik metszetek vagy más látványelemek. Jó példa erre Malomfalvi Gergely örökkévalóságról szóló meditációs és imádságkönyve 1653-ból. Címlapján közöl egy emblémaszerű metszetet *inscriptió*val a boldog és keserű örökkévalóságról, utána áll egy metszet – ugyancsak *inscriptió*val – a halál hagyományos rekvizitumaival: homokóra, csontváz kaszával, a háttérben Krisztus gólgotai keresztje. E kutatási területnek különösen gazdag forrásanyaga lehet a hatalmas 18. századi halotti prédikációs irodalom, amelynek beható vizsgálata éppen csak elkezdődött. Markáns különbség van a protestánsok és katolikusok között; utóbbiaknál fontos szerepet játszik a szentéletrajzok műfajcsoportja. A szorosan konfesszionális látásmód és a mulandóság általános értelmezésére számtalan példa van, ilyen Ambrosius Lobwasser 90. zsoltárának német kiadástörténete. Részben szigorúan a kálvinista, liturgikus értelmezés szerinti zsoltárfunkcióban látjuk, de onnan kimozdított változata is nagy karriert fut be, amikor emblematikus jelentést kap, liturgikus töltetét szinte teljes egészében elveszíti. (Jól példázza ezt

a sokszor kiadott *Bewerte Hymni patrum* című antológia.) Ez a műfajcsoport nyilván erősen kapcsolódott a halotti reprezentáció alkalmaihoz, ami a tanulmányból is kiderül.

A *Szent István király és a Szent jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában* című tanulmány ikonográfiai szempontból is igen jelentős, emellett a nemzeti identitásnak egy sajátos változathoz kötődik. A Szent István alakjából és a Szent Jobb kézereklyéből kontaminált ábrázolástípus hatása tartósan kimutatható. A szentjobb apáság pecsétjén a karereklye ábrázolásánál kiegészítő elemként a Szent Koronára emlékeztető korona is látható. Bár a „Szent Jobb irodalmi és képzőművészeti toposzokat magához vonzó motívum volt, de maga nem vált toposszá”, de komoly szerepe volt a szakrális-kulturális-nemzeti identitás formálásában a különböző korszakokban. Általában ez utóbbi hosszú vonulatát kíséri nyomon a kötet; nyilvánvaló, hogy a 18–19. században is számos alakváltozata érvényesült a szekularizálódó nemzet-tudat mellett. Ebben nyilván különbözik a protestantizmus és katolicizmus hagyományrendje, azonban egészen egyértelmű, hogy a felvilágosodás nem váltotta le ezt a hagyományt, és az nem is vált meghaladottá vagy értéktelenné.

A *historia litteraria* gyűjtőfogalma tárgasságával sok meglepetést okozott már a korszak kutatóinak, a *Sedes Musarum* kötetben ilyen volt Orosz Ferenc, akit szinte az ismeretlenségből emeltek ki a szerzők. Spangár András, ha nem is ilyen jelentőségű, de karakterében feltétlenül hasonlít a tudós pálos szerzeteshez. A Pethő-kronika bővítvényei révén és Szent István *Intelmei*-nek magyar fordítójaként érdemelt már eddig is figyelmet. (Ez utób-

bi azért is érdekes, mert Otrókosi Főrís Ferenc kevéssel korábban jelentős részleteket fordított már az *Intelmekből* Az *Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében, és valamely ekkoriban megújítandó nemzeti identitás alapíratának tekintette azt, ezért is foglalkozott vele tudományos tevékenysége során.) Spangár a Pethő-kronika bővítvényében saját költeményeivel kommentálta az eseményeket, egészében pedig erős *Hungarus* elkötelezettséggel és szakrális-kulturális-nemzeti identitástudattal jellemezhető.

A *Mikes-kutatások* több mint száz oldalnyi fejezete azt bizonyítja, a szerzők milyen jelentősen voltak képesek megújítani a Mikes-életmű folyamatosan, szinte minden korszakban megszakítatlan vizsgálatát. Ennek éppúgy része a *Törökországi levelek* hasonmás kiadása körüli filológia kérdések kutatása, mint a mű megújuló szemléletű elemzése. Mikes tudatos értelmezője és cselekvője a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedeire nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége: nyelvi program körvonalazódott, a fordításirodalom jelentősége megnőtt. Mikes pontosan látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban. Az sajnálatos aszinkronia, hogy Mikes életműve csak erős késéssel vált az irodalmi kánon részévé, így hatása sem áll arányban teljesítményével. A magyar kultúrában, irodalmi műveltségben láthatóan több hullámban jelentkeztek a magyar nyelvűség lényeges ki-terjesztésére irányuló törekvések: ezek

már a 17. századtól kezdve jelen vannak, meg-megújulnak, lelassulnak, egymásról sokszor nem is tudnak. Azonban mindenképpen sokkal árnyaltabban látjuk azt a folyamatot, amelynek sokáig mitizált fordulópontja lehetett 1772. A történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás és az irodalomtudomány motívum- és témakutatásának eredményei jelennek meg a *Leveleskönyv* forrásainak feltárásánál. A 94. levél esetében francia és flamand források mélységébe merülünk, de csak a bizonyítható válik bizonyítékká: „Nem állítható teljes biztonsággal [...] addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés ösztönzőjének.” Nem biztos forrásának tehát, hanem valószínű ösztönzőjének! Erre utalnak ebben a tanulmányban is kissé a *dubitatiōs*, *concessiōs* fordulatok: „de jelenleg pontosan nem meghatározható”, „jelenleg nem tudjuk megmondani”, „minden valószínűség szerint”, „az említett kiadványok alapján nem dönthető el”. A mindenhatóság babérjaira szerzőink láthatóan nem tartanak igényt. Példatárunk a kötet alapján kiapadhatatlanul szaporítható. A 77. levélben előadott elbeszélés esetében ez az „állhatatos barátság” gondolatkörébe tartozik, amely valójában a „hűséges feleség” címen ismert elbeszéléstípus. Feldeírására bepillantunk a *Gesta Romanorum* gyűjteményébe, majd Valerius Maximust átvizsgálva ereszkedünk alá a 17–18. század forrástengerébe. Masenius drámatémaként ajánlotta, Jakob Biedermann novellává alakította, majd öt felvonásos drámává alakul. Nyomába szegődünk a dráma kiadástörténetének, melynek voltak jezsuita, bencés variánsai Salzburgtól Bécsig, latin és német nyelven egyaránt. A *Filia matrem lactans* elbeszélés beha-

tó vizsgálata bizonyítja, hogy összetett, szinte áttekinthetetlen forráselődulása miatt lehetetlen Mikes esetében egyetlen forrás után nyomozni.

Az értelmezői kontextust ugyanezzel a filológiai fegyvellemmel és felelősséggel rajzolják meg bármely más idézhető példa esetében is. Példánk a szerzők egyik legfontosabb módszertani erényét dokumentálja. Sohasem valamely tetszetős, látványos teoretikus ötlet, sikeres elmélet csábításának engednek vagy töltik ki azal a kutatás hézagait, hiányzó ismereteit. Természetesen ismerik és felismerik a forrásfeltárás határait: bármennyire is szívos kitartással rendelkeznek, és leleménnyel, szorgalommal szövegek sokaságát, esetleges összefüggéseiket bizonyítják vagy gyanítják, mindennek határt szab az egyéni írásmód autonómiájának kibontakozó ambíciója. Ez eltünteteti és érvénytelenítheti, meggyengíti, láthatatlanná teszi bármely nagyszámú minta önálló körvonalát, egymást metsző interferenciájuk kinyomozhatatlanná válik, számbavételük pedig irreleváns lesz. A *Törökországi levelek* retorikájához című tanulmány éppen azért tanulságos, mert a szövegalkotás szabályrendszerekre visszavezethető tulajdonságait vizsgálja és éppen így derül ki, Mikes új szövegmodellje mennyire távolodik is ettől a hagyománytól. Az átalakulás mértéke kézzelfoghatóbbá válik. Az *Elbeszélő művészet és identitás-teremtés a Törökországi levelekben* című tanulmány éppen azokat az új írói eljárásait nyomozza, amelyek világossá teszik a praeceptumokon túlmutató egyéni szövegalkotói módszereket, s amelyek eszközei lesznek a szerzői önreprezentációnak, a többjelentésű dialogicitás szövegjátékának, az önértelmezés dilemmáinak, az emlékezés idősíkokat keverő eljárásainak.

Az így megteremtett írás, írói tevékenység nála személyiségteremtő és -alakító jelentőséggel is bír.

Az *Előszó* végén Knapp Éva és Tüskés Gábor némiképpen magyarázza, indokolja, hogy hány tanulmányt jegyeznek külön-külön és hányat közösen: „Korábbi közös tanulmányköteteinkhez viszonyítva itt kevesebb a közös munka eredményeként megszületett dolgozat, a különböző szerzőségű tanulmányok azonban gyakran egymásra épülnek, s valamiképpen mind egy közös gondolkodás lenyomatai. Azt, hogy az egymás mellé helyezés ad-e többletjelentést, vannak-e a kötetben az irodalomtudomány megújulását serkentő kérdésfelvetések és módszerek, s a kitűzött célok megvalósítása eredményes-e, az olvasónak kell eldöntenie.” Ha mindezt átváltjuk a számok nyelvére, kiderül a ta-

nulmányok első megjelentetését regisztráló listáról, hogy Tüskés Gábor jegyzett tizenegy dolgozatot, Knapp Éva kilenc tanulmány szerzője; kettő pedig már első megjelenésekor is szétválaszthatatlanul mindkettejüké. Azonban végigolvasva a tanulmányok sorát, bizonyossá válik számunkra, hogy nemcsak ez a kettő oszthatatlan, de a többinél is azt érezzük, hogy azokban a szerzők szellemi alkata, erőfeszítése, módszereik is különleges szintézist teremtenek már több évtizede, egészen különleges párost alkotva irodalomtörténet-írásunkban. Alkotói személyiségük értékei így „összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul” jelennek meg olvasóik számára.

Imre Mihály

Debreceni Tudományegyetem

Bethlen Miklós válogatott bibliográfia

Összeállította és bevezetővel ellátta Tóth Zsombor, Budapest, reciti, 2016, 89 l.

A Bethlen Miklós halálának 300. évfordulója alkalmából megrendezett Bethlen Miklós-émlékév munkálatainak egyik záróakkordjaként jelent meg az eddigi első és egyben egyetlen Bethlen Miklós-bibliográfia. Különösen hasznos kiadvány ez ma, amikor a bibliográfia-készítés hátterébe szorult. Az internet és a mágneses lemezek korában valóban nincs értelme már vaskos, könyvtárpolc-szaggató bibliográfiai köteteket kiadni, de annál hasznosabbak lehetnek az elektronikus formában megjelentethető és letölthető, eligazító jellegű bibliográfiák. Főleg azért, mert sem az ember, sem az internetes ke-

resőprogramok nem mindenhatók, ezért hiába van fent az interneten egy bizonyos szöveg digitalizált formában, nem biztos, hogy a kereső meg is találja azt. Tóth Zsombor bibliográfiájában épp ezért „kiemelt jelentőséget kapott a releváns online tartalmak megjelölése és gyűjtése, illetve az online felületeken létrehozott digitális archívumok feltérképezése és publikussá tétele a kutatás számára” (7). A bibliográfia megjelent ugyan nyomtatott formában is, de igazi használati értéke akkor mutatkozik meg, ha letöltjük (<http://reciti.hu/2016/3886>), és elektronikus formában használjuk. Ugyanis minden olyan bib-

liográfiai tétel estében, melynek tartalma megtalálható az interneten – a 300 tételnek pontosan a fele (150) ilyen – a tétel alatt szereplő kézjelre (☞) kattintva az adott tétel teljes szövege megjelenik képernyőnkön, feltéve, ha számítógépünk rendelkezik internetkapcsolattal. Épp ezért ezt a bibliográfiát elektronikusan érdemes használni, már csak azért is, mert így nemcsak egy szokványos bibliográfia, hanem a Bethlen Miklós-szövegüniverzumnak egy jókora szelete is rögtön elérhetővé válik számunkra. Akár úgy is olvashatjuk, mint egy Bethlen Miklós-monográfiát, hiszen sok esetben önkéntelenül is rákattintunk a bibliográfiai tétel alatti linkre, hogy láthassuk a tétel által jelölt eredeti szöveget is. Ez a módszer magyar viszonylatban teljesen újnak számít, legalábbis jómagam nem tudok arról, hogy bármely más szerzőről, készült volna hasonló jellegű bibliográfia. Ugyanakkor, az ilyen módszerrel készült bibliográfia a kutató számára nagyon hasznos is, mert rengeteg forrásfeltárára szánt időt lehet megtakarítani annak használatával.

Egy bibliográfia akkor jó, ha teljességre törekszik, főleg, ha elektronikusan jelenik meg, és így nincsenek a nyomdaköltségek által megszabott terjedelmi korlátok. Tóth Zsombor azonban vállaltan *válogatott* bibliográfiát készített: „e *válogatott* bibliográfia összeállítása során éltem is a válogatás/választás jogával és felelősségével, ugyanis számos 1950 előtt keletkezett, de jelentős újdonságot nem, csupán félévszázados bejáratott közhelyeket ismétlő hosszabb-rövidebb irodalomtörténeti írást nem vettem fel a szakirodalmi áttekintésbe. Ugyanígy, a Bethlen Miklós politikai karrierjét a kor történetébe beillesztő történeti szintézisek esetében is beértem a jelzésszerű említéssel,

és szándékosan tekintettem el az összes Erdély- és Magyarország-történet elősorolásától. Ahol a megjelölt tételek címéből nem következett egyértelműen a Bethlen Miklós életműve szempontjából jelentős tartalom, szögletes zárójelben rövid, összefoglaló utalásokat tettem.” (7–8.) Az persze érthető, hogy a szerző az összes Erdély- és Magyarország-történetet kihagyta bibliográfiájából, hiszen ezek a történeti monográfiák általában nem szentelnek önálló fejezetet egy-egy kiemelkedő személyiségnek, így Bethlen Miklósnak sem. Ennek ellenére Szilágyi Sándor és Kővári László Erdély-története bekerült a bibliográfiába (78. és 80. tételek), jöhetnek azokban az összeállító által megadott fejezetek sem csupán Bethlen Miklósról szólnak. Talán nem ártott volna pontosítani, hogy egyes Erdély-történetek miért kerülhettek be mégis a jegyzékbe. Ahogy azt sem ártott volna indokolni, hogy az összeállító milyen kritériumok alapján szelektálta (és hagyta ki) a „közhelyeket ismétlő” 1950 előtti írásokat. Az még érthető, hogy kimaradt néhány, jelentősnek valóban nehezen tekinthető munka, mint pl. KISBÍRÓ Márton *Nyelvtörténeti adatok Gróf Bethlen Miklós önéletírásából*, Magyar Nyelvőr, 8(1879), 420–422; 9(1880), 115–118; vagy V. SZŐCS Géza *Bethlen Miklós élete és művei = Szentesi városi községi főgymnasium értesítője az 1893–1894. iskolai évről*, kiad. ZOLNAY Károly, Szentés, 1894, 3–25. Habár talán egy szemináriumi dolgozatot megérne annak kiderítése, hogy a Bethlen Miklósról író V[izakanai?] Szőcs Géza vajon azonos-e azzal a Szőcs Gézával (1870–?), aki a nagyszebeni és lugosi főgimnáziumokban tanított, elsőként írt magyar nyelvű monográfiát Mihai Eminescuról (Nagyszeben, 1895); román–magyar társalgási nyelvkönyvet

adott ki 1902-ben; számos 20. század eleji magyar újságban közölt publicisztikát (Hazánk, Magyar Szó, Székely Nemzet, Közérdek, Határvidék, Újság, Temesvári Hírlap, Délmagyarországi Közöny, Krassó-Szörényi Hírlap), és szintén Szentesen jelentette meg a *Csokonai és az olasz költők* (1893) című tanulmányát. Nekem nagy a gyanúm, hogy itt ugyanarról a Szócs Gézáról van szó, és a fentiek alapján lehet, hogy a Bethlen Miklósról szóló írása is megérdemelné azt, hogy felvétesse egy Bethlen-bibliográfiába.

Kisbíró és Szócs Géza tanulmányainál is jobban hiányoltam a bibliográfiából két olyan írást, melyek Bethlen és Prévost abbé kapcsolatairól szólnak. A kultusz-történet és Bethlen Miklós külföldi, elsősorban francia „eladhatósága” szempontjából talán nem jelentéktelen ügy az, hogy Prévost abbé a *Contes, aventures et faits singuliers* (Londres–Paris, 1767) című művében a Révérend-féle fiktív Bethlen-életrajzból kölcsönzött egy részletet. (Vö. BIRKÁS Géza, *Bethlen Miklós és Prévost abbé*, EPhK, 41[1917], 596, ANGYAL Dávid hozzászólásával: EPhK, 42[1918], 77–78; HANKISS János, *Prévost abbé és Magyarország*, EPhK, 55[1931], 85–108; 56[1932], 37–49, 121–127). Abban sem vagyok biztos, hogy az alábbi kimaradt tételek is csupán irodalomtörténeti közhelyeket tartalmaznának: SYPOSS Katalin, *Jelentéstanulmányok Wundt rendszere s a Bethlen-önéletrész alapján*, Bp., 1910 (női szerző, kísérleti pszichológia és Bethlen Miklós – mindez egy 62 lapnyi terjedelmű kismonográfiában talán nem érdektelen); HARSÁNYI István, *Az „Evisceratio” c. vitarat eddig ismeretlen szerzője és magyar fordítása*, MKsz, 29[1922], 223–224 (az *Austriaca Austeritas* című röpiratról); SZÁDECZKY K[ardoss] Lajos, *Gróf Bethlen Miklós ismeretlen művei*,

Magyar Élet, 1922, 132–135, 203–211; CSA-BAI István, *Bethlen Miklós útja*, *Az Ország Útja*, 2–3[1938]/9, 129–135.

De nemcsak az 1950 előtt, hanem az után megjelent írások között is rostált Tóth Zsombor. Nem tudom, miért maradt ki Szauder József olasz nyelvű tanulmánya (*Il „Secretum” nel Seicento ungherese = Petrarca e il petrarchismo*, Bologna, 1961, 347–360), melyben a szerző feltételezte Petrarca műveinek (*Epistola Posteritati, Secretum*) hatását Bethlenre. Szauder tanulmányának egy részlete magyarul is megjelent (SZAUDER József, *Petrarca Secretuma a XVII. századi magyar kultúrában = Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum, 2013, 15–17); a Bethlen-Petrarca viszonyról pedig Máté Ágnes írt legutóbb terjedelmes tanulmányt az ItK 2016. évi Bethlen Miklós-számában (*Bethlen Miklós Francesco Petrarca [is] emlékezik: Az Önéletírás és a Posteritati-level közös mintáiról*, ItK, 120[2016], 336–352, ez utóbbi tétel már szerepel a bibliográfiában). Érdemes lett volna felvenni a bibliográfiába B. Nagy Margitnak a bethlenszentmiklósi kastélyról szóló könyvrészletét, melyben főleg Bethlen Miklós építkezéseiről esik szó (*Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion, 1970, 158–170).

A fenti hiányok felsorolását nem a teljesség iránti megszállottság mondatja velem. Nyilván nincs olyan bibliográfia, amiből ne maradna ki valami. Azt se vitatom, hogy az összeállítónak joga van a rendelkezésére álló anyagot megrostálni (habár a bibliográfia-készítésnek elsősorban a gyűjtés és nem az értékelés a feladata), de talán nem ártott volna a közhelyekre való utaláson túl argumentáltabban is kifejteni azt, hogy milyen írások s miért maradnak ki. Kisebb hord-

erejű kérdés, de hasonlóan indoklásra szorulna az egyes írások különböző fejezetekbe való besorolása (s ezzel minősítése) is. Nem egészen világos például a „tanulmányok” (III. 4) és a „cikkek” (III. 5) közötti különbségtétel alapja. Ha a terjedelem számít, akkor miért került Torma Károly 6 lapnyi írása (*Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai*, Száz, 21[1887], 348–356) a tanulmányok (136. tétel), és miért Lukinich Imre 13 lapnyi írása (*Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 16 [1906], 80–93) a cikkek (236. tétel) közé? Ha viszont a „cikk” kategória a forrásközelibb, vagy a tanulmánynál kisebb horderejű filológiai problémák kidolgozására vonatkozik, akkor miért itt szerepel (240. tétel) Németh László nagy hatású, először a Tanú 1934-es évfolyamában megjelent, *Bethlen Miklós* című úttörő esszéje? (A 240. tétel egyébként nem jelzi a szöveg 2011-i elektronikus kiadását a Digitális Irodalmi Akadémia [<https://pim.hu/hu/dia>] Németh László-oldalán.)

Érdemi kérdésekre térve: a Bethlen-életmű recepciójának egyenetlenségeiről eddig is tudtunk bizonyos dolgokat, de a bibliográfiát lapozgatva még plasztikusabban áll előttünk ez a jelenség. Így például megtudhatjuk azt, hogy Bethlen Miklósról csak 1924-ben jelent meg az első monográfia Gyárfás Elemér tollából: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság, 1924. Gyárfás kiváló jogász és romániai magyar politikus volt, de irodalomtörténészként sem akkor, sem ma nem igazán tartjuk számon. Bethlen Miklós szövegeinek kiadása terén sem állunk sokkal jobban. Szalay László 1858 és 1860 között kiadta ugyan a legfontosabb Bethlen-szöveget, az önéletírást, és a legfontosabb Bethlen-röpiratot (*Noé ga-*

lambja), de az életműnek legalább a fele (a levelezés, a többi röpirat, valamint az önéletírással egyenrangú imádságok) továbbra is kéziratban maradtak. Fordulatot hozhattak volna a Bethlen-kutatásban V. Windisch Éva szövegkiadásai – BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok); *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók) – melyeknek nagy újdonsága volt, hogy elsőként közölték az *Imádságoskönyvet*, valamint az *Előljáró beszédnek* a Bethlen család levéltárából előkerült autográf töredékét.

Annak ellenére azonban, hogy 1955 után a legfontosabb Bethlen Miklós-szövegek a kutatók rendelkezésére álltak, az életmű nem került be a magyar irodalomtörténeti kutatások fősodrába. Tóth Zsombor bibliográfiájából kiderül, hogy 1945–1987 között mindössze tizenegy tanulmány született Bethlen Miklósról, aki az 1950–1970-es években az Irodalomtörténeti Könyvtár című sorozat keretében virágkorát élő monográfia-írási hullámból is kimaradt. (Ebben a sorozatban láttott napvilágot például Klaniczay Tibor Zrínyi-, valamint Bán Imre Apáczai-monográfiája.) Az első újabb, komoly filológiai eredményre 1987-ig kellett várni: ekkor adta közre két vastkos kötetben, kritikái kiadásban Jankovics József Bethlen Miklós leveleit, két másik Bethlen-alapmű magyar fordításával együtt (*Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz; Bethlen Miklós gróf fáradásai és gyötrelmei*). Jankovics József kutatásainak hatására érezhetően megélenkült a Bethlen Miklós iránti érdeklődés. Csak az itt tárgyalt bibliográfia száraz adatait mérlegre téve is nyilvánvaló mindez: amíg az

előző negyven évben mindössze tizenegy tanulmány jelent meg Bethlen Miklós-ról, addig az 1987–2016 közötti években hatvanegy. És valószínűleg nem született volna meg Jankovics József Bethlen-publikációi nélkül, Gyárfás Elemér könyve után kis híján nyolcvan évvel, az első olyan irodalomtörténeti monográfia sem Tóth Zsombor tollából (*A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2007), mely túl azon, hogy sok tekintetben hozott újat a Bethlen-kutatás terén, további termékeny kérdésfeltevésekre is ösztönözte a régi magyar irodalom kutatóit.

Nekünk, magyar kutatóknak régi szívfájdalmunk az, hogy a magyar irodalom nagyjai nem kerülnek be a nemzetközi irodalmi köztudatba és közbeszédbe. Sajnos nemcsak nyugat-európai, de még a környező kárpát-medencei népek sem ismerik (úgy ahogyan azt mi szeretnénk) a magyar irodalmat. A régi magyar irodalom, mely tele van több nyelven író és többes identitású szerzőkkel, akiknek ráadásul komoly nyugat-európai kapcsolattrendszerük is volt, kiváló gyakorlóterep lehetne arra, hogy ezen a helyzeten változtassunk. Sajnos Bethlen Miklósról – aki a magyar mellett kiválóan írt latinul és franciául, valamint beszélt románul is – ugyancsak az derül ki a bibliográfiából, hogy mindössze hat idegen nyelvű tanulmány született munkásságáról. Ezekből is mindössze kettőt írt nem magyar szerző. Éppen ezért különösen örvendetes az a tény, hogy Bethlen önéletírása 2004-ben megjelent román és angol fordításban. Remélhetőleg ez ösztönzőleg fog hatni az újabb szakirodalomra. Az angol recepcióra nem találtam adatot, a román fogadtatásról azonban elmondhatom,

hogy Bethlen művére egyre több román szakmunkában hivatkoznak – igaz, egyelőre elsősorban a történészek, akik nem irodalmi szöveggént, hanem történeti forrásként kezelik az önéletírást.

Tóth Zsombor kiadványa a hagyományos bibliográfia szerkezetét követi „a Bethlen Miklós életében megjelent és egyértelműen a kancellár személyéhez köthető nyomtatványok és kéziratok, illetve a kiadások és fordítások elősorolása után a vonatkozó tételeinek áttekintése következik” (8). Különösen fontos a bibliográfia két utolsó fejezete: IV. *Hatás- és kultusz történet: szépirodalom, (ál)történetírás, rendezvények* (ezeket a bibliográfiák nem szokták hozni, jóllehet kultusz történeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak), valamint az V. *Appendix*. Ez utóbbi a Magyarországon és Erdélyben ma is fellelhető kéziratok Bethlen-kódexeket és az önálló önéletírás-példányokat sorolja fel. Tóth Zsombor Bethlen-kódexnek nevezi azt a kolligátumot, mely „több nyelvű és műfajú Bethlen-kézirat, vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazza” (9). A Bethlen-kódexek legteljesebb változata a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár példánya a maga 1499 foliónyi terjedelmével. Az *Appendix* Tóth Zsombor által feltárt tételei megerősítik azt, amit eddig is sejtettünk: a 17–18. században talán nincs még egy olyan magyar szerző, akit annyira „szétmásoztak” volna, mint Bethlent. Szalay László 1859. évi kiadásáig csak az önéletírásnak huszonnégy másolata van, és akkor nem számoltuk még ide a *Sudores et cruces*nek, valamint a *Noé galambjának* a másolatait. A Tóth Zsombor által felsorolt kéziratok Bethlen-kódexek és önéletírás-másolatok általában néhány jól meghatározott más Bethlen-kézirattal (*Sudores et cruces*,

Noé galambja, 1708. június 8-án Eszékről I. József császárnak írt levele) együtt hagyományozódtak. A további kutatásoknak kell feltárniuk azt, hogy az éppen így kiválasztott és egymás mellé szerkesztett kéziratok másolásával és terjesztésével kialakult Bethlen-kép vajon pusztán a véletlen műve, avagy visszavezethető-e valamiképp Bethlen Miklós szándékára. Vajon van-e adat arra, hogy Bethlen maga megpróbálta befolyásolni iratainak elrendezésével, azok hagyományozódási útjának kijelölésével, a róla kialakítandó képet? Vajon milyen szerepe lehetett a családjá többi tagjának (elsősorban fiának Bethlen Józsefnek), illetőleg az erdélyi „tudós, jámbor református embereknek” (Kaposi Juhász Sámuel, Enyedi István, Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc) a Bethlen-szövegek továbbadásában?

Végezetül két apró hibára, valamint egy olyan jelenségre hívnám fel a figyelmet, ami némi fejtörést okozott számomra. Az egyik hiba: a bibliográfia 267. tételében rosszul szerepel Jankovics József írásának a címe: *Bethlen Miklós és Ferdinand Marsigli levelezése = R. Várkonyi Ágnes Emlekkönyv születésének 70. évfordulója ünnepe*, szerk. Tusor Péter et al., Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998, 428–431. A helyes cím: *Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez* (a megjelenési adatok helyesek). A másik hiba inkább csak hiányosság: a bibliográfia hozza ugyan

a Margaretta Jolly által szerkesztett (ön) életírás-enciklopédia (*Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*, London–Chicago, 2011) Bethlen Miklós-szócikkének adatait (131. tétel), de talán illetet volna megemlíteni, hogy az itt olvasható életrajzi összefoglalók szerző által szignáltak, Bethlenét például Gömöri György írta. A jelenség pedig, amit – legalábbis eleinte – furcsállottam, hogy egy-egy tétel több helyütt is előfordul. Így például Jankovics József egy másik tanulmánya (*Bethlen Miklós bécsi leveleiből*, ItK, 77[1973], 439–444) a II. 5. *Levelezés* (71. tétel), valamint III. 5. *Cikkek* (248. tétel) fejezetekben egyaránt szerepel. Ugyanez a helyzet Géber Antal *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716)* című írásával is (ItK, 15[1905], 158–173), mely ugyanúgy szerepel a *Levelezés* (60. tétel), mint a *Cikkek* (235. tétel) fejezetben; ez utóbbinál pontatlan címmel. Persze olyan írásokról van szó, amelyek forrásokat is közölnek, tehát joggal kerülhettek volna ebbe és abba a fejezetbe is. A tételek ismétlésének magyarázatát azonban mégis inkább egy szelíd, és bibliográfiákban nem szokatlan filológiai tréfában látom: a kéziratok felsorolását (külön számozással) tartalmazó *Appendixet* leszámítva pontosan 300 tételből áll *Bethlen Miklós válogatott bibliográfiája*. Épp annyiból, ahányadik évfordulóját ünnepeltük 2016-ban Bethlen Miklós halálának.

Nagy Levente

ELTE Román Tanszék

Szilágyi Márton: Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról

Budapest, Ráció Kiadó, 2016, 299 l.

Szilágyi Márton az 1840-es évek irodalmához kapcsolódó tanulmányait gyűjtötte kötetbe, ámde irodalmunk eme „első aranykorának” nem egymást inspiráló műfajokban csúcsra futó, immár valóban európai rangját és gazdagságát értelmezi, hanem politikai és szociológiai kontextusával foglalkozik. (Miközben egyúttal szövegazonosító textológiai bravúrokra is futja erejéből.) Ilyen keretek közt nem is vállalkozhat egyébként régóta időszerű problémák kimerítő tárgyalására. Csak érinti például a reformkori Dózsa-képet, holott akár azért, mert a baloldali „nagy elbeszélés” fölött eljárt az idő, akár azért, mert némely kérdés tisztázása még történelmi szempontból is hátra van, de mindenképpen a 20. századot is magába foglaló összegzésnek jött el az ideje. Ahogy az egyébként kiemelkedően értékes és újszerű *Toldi*-elemzés is már régen aktuális újragondolását célozza Arany metafizikai világképének.

A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (*Vörösmarty társadalmi státuszáról*) korszerű Vörösmarty-monográfia híján (Tóth Dezső könyvének jelentős értékei vannak, de mégiscsak több mint félszáz éve jelent meg) foglalja össze a költő anyagi és közéleti helyzetének szociológiai hátterét. A *Petőfi, a polgár* arra keres választ, hogy a polgári (sőt: Babits szerint nyárspolgári) attitűd hogyan fér össze az Ifjú Németország képviselőitől átvett világszabadsági, világforradalmi utópiával. Az *Arany János társadalmi státuszának változásai* hitelesen követi a honorációr, majd szakértelmiségi státusz periódusát. Szilágyi Márton nem-

csak precíz tárgyi bizonyítékokkal szolgál, hanem érzékeny észrevételei páratlan beleélő készségről és tapintatról tanúskodnak: „Az árva lánynak számító Ercsey Julianna a segédjegyzői hivatalból származó csekély jövedelmen sem tudhatott változtatni hozományával vagy kapcsolati tőkájével – de legalább Arany biztos lehetett abban is, hogy ezen túlnyúló vágyakkal sem igen rendelkezik” (52). (Ercsey Julianna egy szalontai ügyvéd házasságon kívül született leánya volt.) Szerzőnk nem lát ellentmondást (mivelhogy nincs is) abban, hogy Arany érzelmileg azonosul felmenőinek a nemesség visszaszerzésére irányuló pereskedésével, ugyanakkor nem élt a Szent István-rend kiskeresztje által kínált lehetőséggel, melynek birtokában nagy eséllyel lehetett volna bárói rangért folyamodni. Akár nyomatékot kaphatna eme döntés indoklásában kálvinista puritánsága, melynek jegyében az erdélyi fejedelemtől kapott nemesi cím el nem ismerését jogtalannak érzi, báróságért folyamodni viszont (a rang adományozójának személyétől függetlenül is) olyan rangkorság az ő szemében, melylyel nem tud azonosulni.

Az *Adalékok Vörösmarty Szabad föld című versének politikai kontextusához* a címben megjelölt feladat mellett egy tulajdonképpen ismeretlen (mert másképpen ismert) Vörösmarty versszöveget „tesz tisztába”, illetve véglegesít, tehát textológiai és politikai szövegkommentár egyszerre. A költemény művészi gyarlósága viszont arra adhat magyarázatot, hogy miért nem vette fel a költő gyűjteményes kötetébe. Az *Önosság és áldo-*

zat (Eötvös József: A karthauzi) az első szövegváltozatra alapítja megállapításait. Mellesleg: igaza lehet szerzőnknek abban, hogy Széchenyi azért nem szerette *A karthauzit*, mert ennek érzelmes-humánus, majdnem dekadens pozíciója nem állt összhangban a magyar reformkor politikai küzdelmeinek vállalásával. De az is lehetséges: túlságosan sok érzelmes regényt (köztük sok sematikus és giccses alkotást) olvasott már ekkorra ahhoz, hogy a mű olyan frenetikus hatást tegyen rá, mint például Petőfire. Naplójából is kiderül, hogy sosem táplált különösebb rokonszenvet a nála több mint húsz évvel fiatalabb Eötvös iránt.

Az *Egy vígjáték politika és irodalom metszéspontján* (Eötvös József: Éljen az egyenlőség) elsősorban Nagy Ignác *Tisztújításával* veti össze Eötvös drámáját, szélesebb értelemben azonban a magyar választási vígjátékok és a szinkron politikai diskurzus interferenciáját vizsgálja. *Archaikum és modernitás* (Kemény Zsigmond: Gyulai Pál) címmel Kemény sok fejtörést okozó fiatalkori regényét értelmezi. Felhívja a figyelmet a levélregény és dialógusregény elemeinek a műbe épülésére, a címszereplő személyiségének vezérelvét és bukásának okát a hűségben, a fejedelem vélt érdekének mechanikus érvényesítésében látva. Azt az alkotás-lélektani feltevést viszont nem érinti, mely szerint (ifjúkori, többrendbéli válságának megjelenítése mellett) Keménynek magának sorsát eldöntő dilemmája is rokon Gyulai Páléval: nem merte vállalni, hogy szívvel-lélekkel az őt invitáló Széchenyi mellé álljon, lapját szerkessze, nehogy erkölcsi autonómiája rovására kelljen majd minden áron (esetleg már jobb belátása ellenére) mellette kitartania, holott Széchenyi politikai programja és személyisége mindenkinél jobban vonzotta.

A *bosszú műve* (Petőfi Sándor: A hóhér kötele) kivételes gondossággal ír a „vérfa-

gyasztóan” sikertelen regényről, sok újat mondva e mű „egyetlen nyilvánvalóan intertextuális létmódban megmutakozó” szereplőjéről, Hiripi Gáspárról, aki folyton Gvadányit idézi. Arany pályakezdő komikus eposzához is új szempontból közelít (*Arany János Az elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*), s kimutatja a mű szövegéből a *Hitel* hatását, a honoráciorok szavazati jogának kérdését, sőt a háziadó ügyét. A kötet egyik csúcsteljesítménye a „Köszönöm az isten gazdag kegyelmének” (Arany János: Toldi), mely szerint Miklós „metafizikai alapozottságú morális értékek védelmében” csap össze a cseh bajnokokkal, győzelme pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy „Arany epikájában talán először és utoljára – a gonoszságtól és bűntől áthatott világban lehetővé válik az isteni harmónia rendje” (190). Valóban Arany legboldogabb műve ez, mint Keresztúry Dezső írta, de (a *Bolond Istók* tanúsága szerint) hamarosan megrendül, érvényét veszíti ez a bizonyosság. 1849 nyarán „önnön lelkétől futva” a kétségbeesés örvényéig jut el: „Kezem égre emelni nem merém: / Egy – asztagomba feddőleg hajított – / Villáműszök imádkozni tanított.” (I, 33.)

A *Jókai, a pályakezdő novellista* nemcsak sok újat és érdekeset mond a témáról, hanem oda konkludál, hogy a korai novellák „kizárólag mint a szintén ekkor induló, de a későbbiekben kivirágzó regények szerkezeti, formai vagy tartalmi értelmű előkészítéseként” foghatók fel (200). Ilyesmi, persze, más prózáírók pályakezdése esetén sem megy ritkaságszámba, Jókainál az az egyedi, hogy míg a korai novellák közt elkülönülnek vadromantikus, sőt ponyvaromantikus (*A Napean sziget*, *A gonosz lélek*) és életképszerű, zsánerhumorú témák (*Sonkolyi Gergely*), addig érett regényeiben ez a két minőség váltakozva

elegyedik. Ezt akár Jókaira jellemző fejleménynek is vélhetnénk, ha Dickens példája nem figyelmeztetne: a *Twist Olivér*ben is megfér egymás mellett a félelmetes bűnügyi machináció és az anekdotikus epizód.

Elhanyagolt, elfeledett témából tud fontosat „kihozni” a *Kisfaludy Sándor és az 1809-i insurrectio emlékezete az 1840-es években*. A sokszor kigúnyolt utolsó „nemesi felkelés” rehabilitálását szorgalmazta volna Kisfaludy Sándor, aki a nádor hadsegédként sok személyes tapasztalattal rendelkezett. A *Dózsa-kép az 1840-es évek magyar irodalmában* Petőfi és Arany Dózsa élményét veti össze, de Fazekas Lúdas Matyiját is összefüggésbe hozza parasztháború emlékével. A *vers napja (Petőfi Sándor: Nemzeti dal)* lényegében március 15. krónikája, de már a tanulmány kezdetén ott áll a konklúzió: különös, aligha visszatérő alkalom volt ez: egy politikailag fontos esemény egy irodalmi szöveg köré építve írható le. A *Rákóczi-kultusz 1848-ban (Arany János: A rodostói temető című verse ürügyén)* az összes műfajra kitekintve veszi számba a Rákóczi-tradíció 1848-as „mozgásba hozás”-át.

Félrevezető lenne arra hívni fel a figyelmet, hogy a *Hagyománytörések* (nem biztos, hogy szerencsés a címválasztás: a hagyománnyal való szakítás nem vezérgondolata a könyvnek) több darabja bizonyos alkalomra készült írás, mert azt jelenthetné: nem vettük észre, mennyire átgondoltan, ama belső „növésterv” szerint készülnek Szilágyi Márton tanulmányai. Megvannak hosszabb ideje művelt kutatási területei és módszerei (biográfia, textológia), ezúttal azonban a klasszikus szövegek politikai kontextusa kerül középpontba. Nem is csoda: szerzőnk látható örömeleli abban, hogy úgy tud „utána menni” Vörösmarty, Petőfi, Arany versszövegek politikai-közéleti forrásainak, hogy nem-

csak az adott textus nyer megvilágítást a többletjelentéstől, hanem a publicisztikai vagy politikai szövegek révén gazdagodik a 1840-es évekről eddig kialakult totális képünk. Aligha gondolja Szilágyi Márton, hogy az író társadalmi státuszának kiemelt súlya volna az irodalom alakulásrendjében, mégis joggal érzi úgy, hogy „rendet kell tenni” ebből a szempontból is. Ilyen és hasonló más feladatok elvégzése után lehet csak hozzálátni ahhoz, hogy irodalmunk „első aranykorának” immár összegző feldolgozása megtörténjék. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy kivételes tehetségű alkotók az európai irodalommal összevetve is csekély fáziskéséssel produkálnak maradandó műveket, hanem arról is, hogy első ízben lépnek vezető műfajok termékeny kölcsönkapcsolatba, ami megteremt a lehetőséget olyan százados remekművek megszületésének, mint például *Az ember tragédiája*. (Még az igazán szigorú ítéletű Gyulai is azt vallotta az 1850-es években, hogy „Nem voltak-e, nincsenek-e olyan íróink, kik akármely irodalomban becsülettel megállhatnak?”)

A politikai kontextus azért is lényegbe vágó, mert az 1840-es években valóban közjogi, gazdasági, politikai lángelmék (Széchenyi, Deák, Eötvös, Kossuth) inspirációja, de legalábbis textuális „közelléte” is kellett e szépírói „csúcsra futáshoz”. Szilágyi Márton ily módon nem egyszerűen kiemelkedő tudósa szakmájának, hanem kutatásait valamiféle erkölcsi többlet színezi: az egészen apró adatoknak, észlelt összefüggéseknek sem restell utánajárni, hogy majd mások (s kiváltképpen és elsősorban ő maga) összegző módon adhassák teljes és hű képét első irodalmi aranykorunknak.

Imre László
az MTA rendes tagja

Д. Ю Ващенко – Ю. П. Гусев – Б. Й. Желицки – Н. М. Куренная –
Е. Н. Масленникова – В. Т. Середа – А. С. Стыкалин –
О. В. Хаванова – Е. З. Шакирова, О. А. Якименко: История
венгерской литературы в портретах
[A magyar irodalom története portrékban]

Москва, «Индрик», 2015, 408 l.

Igen fontos kötet látott napvilágot 2015 végén Moszkvában: első ízben született átfogó magyar irodalomtörténeti kézikönyv orosz nyelven, orosz kutatók munkájának eredményeként. Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetében koordinált munka jelentőségét, amelybe több más orosz felsőoktatási intézményből is bekapcsolódtak szakemberek, nem lehet túlbecsülni. Nem vitás, hogy e professzionális kötet minden vonatkozásában – akár kiállítását, akár nyelvezetét, akár szerkezetét tekintjük – azt sugározza, hogy egy, a magyar irodalommal hosszú éveken át behatóan foglalkozó kutatókból és műfordítókból összeálló csoport végiggondolt, kifejezetten kézikönyvnek szánt, a magyar irodalomtörténetről megalkotott narratíváját tartjuk a kezünkben. Miközben világos, hogy a kötet a magyar irodalomról valamiféle objektív, átfogó és rendszerező képet akar nyújtani az orosz nyelvű olvasó számára, azaz célja a kiegyensúlyozott, tárgyilagos tájékoztatás, nem kevés izgalommal olvastuk azt végig az után kutatva, hogy vajon vannak-e olyan pontjai, alkotói, szövegei a magyar irodalomtörténetnek, amelyekre az orosz nyelvű kulturális közeg jobban rezonálhat, amelyeket jobban „érthet” és közelebb érezhet-e magához? Vajon narratíva vagy narratívák rajzolódnak ki a kötet végére? És vajon mennyire tudunk egyetérteni e

narratíva vagy narratívák mélyen körvonalazódó koncepcióval? Mielőtt ennek részletezésébe belemélyednénk, ki kell térnünk a kötet (további) fontos erényeire, jellemzőire.

A kézikönyvben a szerkesztők a szigorú megkomponáltság, egészen az egyes íróporték szintjéig lehatoló egységes szerkezet, a következetesen végigvezetett belső hivatkozási forma és a friss tudományos-ismeretterjesztő nyelvezet fenntartása révén nagyon pontosan kijelölték a kört: a magyar irodalommal és történelemmel ha nem is kutatási szinten foglalkozó, de a közép-kelet európai történelem és kultúra iránt komoly érdeklődést mutató, tanulmányaikat a felsőoktatásban folytató, illetve a társtudományok kutatóintézeteiben dolgozó orosz nyelvű olvasókat. Ebből következik, hogy eltekintve néhány fejezettől, amelyre majd később kitérünk, tárgyyszerű, leíró nyelvezetet használnak, amely egyfelől igyekszik kerülni a személyes, esszéisztikus betéteket, ugyanakkor távolságot tart a szűk szakma számára érthető, irodalomelméleti, filozófiai, metanyelvi diskurzustól is.

Egyértelmű, hogy a kézikönyv nagy nyereséget jelent a komparatiztikai kutatások terén. Mint a magyar irodalommal is foglalkozó ruszistának igazi élményt, egyúttal számos továbbgondolni valót jelentettek a kötet újszerű komparatiztikai

utalásai, észrevételei. Nyilvánvaló, hogy a szerzők szakítani kívántak azzal a hagyománnyal, amely a magyar és az orosz irodalom közötti kapcsolatot a 20. század második felében felszínesen „letudta” a politikai ideológiai által konstruált, erőltetett, majd közhelyszámba menően unos-untalan ismételtetett Petőfi-Puskin hasonlósággal, rokonsággal, sőt barátsággal (vö. a Puskin Mozi 1956-ban megsemmisült allegorikus falfestményével, amely a Balatonon egy csónakban ülő és borozó Petőfit és Puskint ábrázolta). S bár ez a kötet a műfajánál fogva nem alkalmas arra – és ez nem is lehetett a célja –, hogy aprólékos, mély szöveganalízisek segítségével mutassa be, hogy mi lehet a közös Tandori Dezső és Lev Rubinstejn *ready made*-vers-technikájában, vagy ugyancsak Tandori és két másik kortárs orosz költő (Dmitrij Prigov és Genrih Sapgir) költészete miért rokonítható egymással, ugyanakkor ezek a megállapítások felhívó erővel bírnak ugyanúgy, mint ahogy Kosztolányi *Édes Annája* kapcsán (a már kanonizált és sokszor elemzett Csehov-hatás megemlézése mellett) Jurij Olesa regénytechnikájának az említése vagy Mikszáth esetében Szaltikov-Scsedrin prózapoeitikai látásmódjának hangsúlyozása. Ugyancsak végiggondolandó az a gesztus, ahogy Petőfi vagy ahogy Arany nyúlt a *János vitéz*, illetve a *Toldi* folklór, közköltészeti és régi magyar irodalmi pretextusaihoz, a hősfiguráik előképeihez annak fényében, ahogyan Puskin építette be és írta újra a *Ruszlán és Ludmila* című elbeszélő költeményében egyfelől a régi orosz hősmondák, másfelől az orosz népköltészet világképét is rögzítő nyelvi, tartalmi elemeket.

A tíz szerző – irodalomtörténészek, műfordítók és történészek – munkájának eredményeként áttekintést kapunk

a középkori magyar nyelvű szövegektől egészen a 2000-es évek elején megjelent magyar irodalmi művekig, az egyes történeti tablóknak pedig a honfoglalástól, Szent István államalapításán át egészen a közelmúlt történeti-politikai eseményeiig. A szerkesztők a kötet bevezetőjében nyíltan megfogalmazzák, hogy kötetükkel egyfajta hiátust kívánnak betölteni, hiszen, „az orosz nyelvű kulturális közegben [a magyar irodalom – K. Zs.] sorsa nem alakult kedvezően. Ennek oka vagy a magyar nyelv idegenségében keresendő [...] vagy a történelmi körülmények következtében alakult úgy, hogy [...] a magyar irodalom az orosz olvasók számára mindig is távoli volt, és ez a távolisága mind a mai napig érzékelhető.” (8.) Valóban megmaradt annak ellenére (tehetjük hozzá), hogy az elmúlt években a magyar kultúra és történelem számos szövegeről, alkotjáról született írás, akikről eddig még nem volt elérhető semmi orosz nyelven. Igaz, ezeknek nagy része főként a kutatóközösség számára elérhető szakcikk, disszertáció volt, a másik része pedig műkritika, műismertető. Továbbá – s ezt fontosnak tartom kiemelni – az utóbbi 20-30 évben nagyon komoly teljesítmények jelentkeztek a műfordítás terén. Nagyszerű műfordítók nagyszerű kötetet láttak, illetve látnak folyamatosan napvilágot, mind a magyar régiség irodalmából (Balassi, Mikes), mind a kortárs magyar irodalomból (itt gondolnunk kell Esterházy, Nádas, Kertész, Spiró, Bartis regényeire, a kortárs drámaírók antológiájára, a határon túli magyar szerzők próza- és líraköteteire vagy arra az egészen friss, 2015-ös válogatásra, amelyet kortárs magyar költők verseiből állított össze a szerkesztő). Alá kell húzni, hogy a kézikönyvbe beválogatott műfordítás-részletek, legyen az egy idézet

a *Szigeti veszedelemből*, egy Kölcsey-epigramma, a *Toldi estjének* részlete vagy József Attila *Tiszta szívvel*-je (bár itt a versszakok tördelésével problémák adódnak, pl. 286), egytől egyik kitűnőek, öröm volt őket olvasni. Természetesen egy részük azon idősebb fordítógeneráció alkotása, akik előtt a szerkesztők az előszavuk végén tisztelegnek is.

A kötet bevezetője két fontos elvet jelöl meg kötetsszervezőként: az egyik a szerzői portrékat mint mikroegységeket, a másik a történelmi korszakbevezető fejezetek fontosságát. Utóbbiak jelenlétét azzal is magyarázzák, hogy „a magyar irodalomra mindig is jellemző volt a sajátos érdeklődés a nem-egyszerű, drámai fordulatokkal és hősi eseményekkel teli múltja iránt” (9). Ezért elengedhetetlen – vélik a szerkesztők – a magyar történelem ismerete.

Azt gondolom, hogy ez az a félmondat, amelyben megfogalmazódik az a koncepcionális döntés, amely a kötet irodalomszemléletét magyarázza. Ez a tételmondat lesz a kötetben a magyar irodalomról alkotott narratíva szervezője. A magyar történelemnek a magyar irodalom sajnos több esetben csupán *illusztrációja* lehetett. Abban a virtuális harcban tehát, amelyet a kötetben a magyar irodalomtörténet a magyar történelemmel vív azért, hogy nagyobb terjedelemben legyen róla szó, sajnos az előbbi bizonyul a nagy vesztesnek. Nem vitás, hogy a magyar irodalomtörténetről egy más nyelv, kultúra olvasói számára alapvető magyar történelmi ismeretek átadása nélkül beszélni nem lehetséges, s az is egyértelmű, hogy a kettő tárgyalását nem lehet hermetikusan elzárni egymástól. Ugyanakkor egy irodalomtörténeti kézikönyvben számos esetben hangsúlyosabban helyet kellett

volna kapjon az adott korszak irodalmi jelenségeinek, problémáinak tárgyalása, mintsem a magyar királyság bel- és külpolitikai húzásainak, katonai lépéseinek, csatározásainak részletes ismertetése, gazdasági teljesítményének bemutatása vagy annak ismertetése, hogy 1989 után milyen nevű pártok alakultak, hogyan történtek meg a kormányalakítások és milyen kimenettel zárultak a választási küzdelmek. Nem gondolom, hogy pártpolitikusok megemlézése szükségszerű és fontosabb, annak fényében, hogy Csokonai Vitéz Mihály, Radnóti Miklós vagy Weöres Sándor (és ez csak három kiragadott név a hiányzók közül) még csak említésre sem került, vagy ha igen, egy zárójeles mondat erejéig.

Az első olyan korszak, ahol az irodalmi szövegek, szerzők, jelenségek, intézmények tárgyalása erőteljesen sérül: a 18. század. A korszak magyar irodalmát bevezető történelmi összefoglalót *A 18. század – a teremtés és a Felvilágosodás kora (XVIII. век – эпоха созидания и Просвещения, 77–85)* című fejezetet követően *Bessenyei Györgyről* olvashatunk egy hétoldalas ismertetőt, majd a következő fejezet már ismét a magyar történelemre irányítja a figyelmet. Címe: *A reformok korától és az 1848-as forradalomtól az 1867-es Kiegyezésig (От эпохи реформ и революции 1848 г. к Соглашению 1867 г., 94–103)*. Míg Kazinczy Ferencnek legalább a neve két ízben megjelenik a 18. századi és a Bessenyei György munkásságát ismertető fejezetekben; másodszor és utoljára a nyelvújítás jelenségét megemléző mondatban – a nyelvújításról ez az egyetlen mondat, amely mindösszesen a tényt rögzíti, hogy volt ilyen –, addig, és ezt tartom a legnagyobb hiánynak, a magyar költészet csúcsteljesítményei között

számon tartott Csokonai Vitéz Mihálynak és Berzsenyi Dánielnek még a neve sem (!) szerepel a kötetben, nem beszélve arról, hogy irodalmi jelentőségük okán külön portréfejezet illette volna meg őket. Természetesen fontosak II. Rákóczi Ferenc, Mária Terézia vagy II. József döntései, ahogy a testőrírók szerepe is, de szegény Mikes Kelemen is beleférhetett volna egy mondatba, ha már Rákócziról annyi szó esik, és ha már Mikes *Törökországi leveleinek* orosz kiadása Jurij Guszev, Olga Khavanova (ők közreműködői e jelen kötetnek is) és Tüskés Gábor gondozásában épp folyamatban van.

Tény, hogy Csokonai életművét nem lehet olyan mértékben a magyar irodalom azon ágához igazítani, amely a magyar nép sorsfordító történelmi eseményeit tematizálja. Az *estve*, *A tihanyi Ekhóhoz*, a *Dorottya* vagy a *Halotti versek* valóban nem kapcsolhatók a kötet szerkesztői által választott tematikus vonulathoz, ebből a szempontból viszont indokolt lett volna Berzsenyi Dánielt szerepeltetni *A magyarrokhoz I. és II. ódái* okán, ha már *A közelítő tél* vagy a *Levéltöredék barátnémhoz* ugyancsak nem illik bele ebbe, a magyar irodalom „történelmi” orientáltságát prioritásként kezelendő koncepcióba; de sajnos ő sem szerepel.

A magyar történelemhez csomózott szemlélet, amely a 19. századi magyar irodalom bemutatását jellemzi, másképpen problematikus, mint a 18. századé. A magyar irodalomtörténet tárgyalását egy érdekes töréspont osztja ketté, és így az egy szokatlan kettős fejezetben, kettős tagolás szerint kerül ismertetésre. Az első történelmi összefoglaló egészen 1867-ig repíti el olvasóját, ezt követi egyfajta első egységként 3 szerzői portré: Vörösmartyé, Kölcseyé és Petőfié. Nem hagyomá-

nyos a három szerző szerepeltetésének sorrendje sem, ráadásul a Kölcsey-fejezet eleje visszaul a 18. századi fejezet végére, a reformkor vívmányairól szól, így időrendben szorosabban kapcsolódik oda, míg a Vörösmarty-portré sokkal inkább a romantika kiteljesedését bontja ki, azaz talán logikusabb lett volna a *Szózat* költőjét a Vörösmarty–Kölcsey–Petőfi hármas utolsó alkotójaként tárgyalni. Egy elejtett mondatban azonban azt olvassuk (105) – és ez meg is indokolja Vörösmarty elsőként való szerepeltetését –, hogy a szerzők Vörösmarty életművére egyfajta korszakbevezető jelenségként tekintenek. Mint írják, költészete mindvégig a romantika keretei között maradt, amit majd a magyar költészetben csak Petőfi és Arany tudott meghaladni. „Vörösmarty tevékenysége az irodalom terén gyakorlatilag pontos ekvivalense a reformkor társadalmi-politikai vitáinak, annak a harcnak, amelynek törvényszerű végkifejlete a forradalom és az 1848-as szabadságharc lett.” (105.) A három költő életművének kapcsolódási pontjaira véleményem szerint nem szerencsés a fejlődésívű, ok-okozati narratíva képletének alkalmazása. Életművük kezdeti egyidejűsége is sokkal inkább a szövegek közötti bonyolultabb, szervelesebb poétikai kapcsolatot rajzolja ki, mintsem azt az idézett történelmi hasonlat sugallja.

A Petőfi-portrét egy újabb hosszú történelmi áttekintés követi, amely 1918 eseményeivel zárul (*Magyarország a dualizmus korában: 1867–1918*, 128–138). Ezt követik egyben, korszakhatárra utaló tagolás nélkül az Arany-, Jókai-, Madách-, Mikszáth-, Nyugat-, Ady-, Kosztolányi-, Krúdy-, Babits-, Móricz- és Kassák-portrék. Ily módon a Petőfi- és az Arany-életmű hangsúlyosan elválasztódik egymástól, a 19. század má-

sodik felének alkotói pedig lényegében a 20. század első felében alkotó szerzőkkel kerülnek egy csoportba.

A 19. századi magyar irodalmi fejezetekről összességében az mondható el, hogy a kötetben általában véve jellemző tudományos-ismertterjesztő stílusból itt csupán az ismeretterjesztő tag marad, a tárgyilagos, distanciát tartó bemutatás itt sokszor emocionális, személyes benyomásokat sem nélkülöző, esszéisztikus fordulatokba csúszik át, a fejezetek nyelvezete pedig sokszor idézi a régebben divatos irodalomtörténet-írás allegorizáló, anekdotázó, mesélős, terjengős fordulatait (Petőfi a lobogó, az üstökös, amely átviharzott az égbolton – 118; Jókai úgy írt, ahogy lélegzett – 149 stb.). Felszínesebb, retorikusabb fejezetek ezek akár a régi magyar, akár a 20. századi fejezeteknél.

Ki kell emelnem, hogy frissességben, látásmódban, tájékozottságban és nyelvezetükben a 20–21. századi magyar irodalom portréi – hasonlóan egyébként a régiség irodalmát bemutató fejezetekhez – a legjobbak a kötetben. Különösen kiemelkedik a Kosztolányi-, Babits-, Örkény-, Tandori- és Esterházy-portré, továbbá az Ady-, Krúdy- és a József Attila-fejezet. Nevezzük is néven a szerzőket. Az első csoportba tartozó fejezetek a műfordítóként is dolgozó Olga Jakimenko, a Szentpétervári Egyetem, a második csoportba tartozók Jelena Sakirova, a moszkvai Lomonoszov Egyetem kutatója tollából születtek.

Ezekben a fejezetekben felbukkan az, ami a történeti fejezetekből teljes mértékben kimaradt. Az a tény, hogy Karinthy Frigyes, Csáth Géza vagy Szerb Antal még említés szintjén sem szerepel, érthető, hiszen egy ekkora terjedelmű kötetbe nem fér be minden. Ugyanakkor igen elnagyoltnak és koncepciózusan eltorzí-

tottnak gondolom a 20. századi magyar irodalom bemutatását Radnóti Miklós vagy éppen az újholdasok jelentőségének felmutatása nélkül. Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Weöres Sándor és Pilinszky János hiányoznak a kötetből, miközben a népi írók egy összefoglaló fejezetet kapnak, majd Illyés Gyula és Németh László életműve külön-külön portréfejezetben is elemzésre kerül. Olga Jakimenko és Jelena Sakirova hol Babitsnál, hol Tandorinál, hol Esterházynál egy-egy zárójelben megemlítik őket, de Pilinszkynek még ennyi sem jut (holott válogatott verseinek kötete 2012-ben jelent meg Maja Cezarszkaja fordításában a Vodolej Kiadónál). Nem róható ugyan fel a szerkesztőknek, hogy a népi írók munkásságát gazdagon beemelik a kötetbe – a magyar szociográfia műfajáról, s annak kialakulásáról kitűnő fejezetet olvashatunk a könyvben –, ám aránytalanul erős hiányként jelentkezik, hogy az a Weöres vagy Pilinszky, akik nem a népi írókra oly gyakran jellemző, „társadalmi témákat” középpontba helyező, küldetéses-közéleti költészetet művelték, egyáltalán nem szerepel. (Németh Lászlónál egyébként a legnagyobb meglepetésemre kimaradtak az orosz vonatkozások, azaz az életrajzi tény, hogy megtanult oroszul, és hogy lefordította az *Anna Kareninát*. A fejezet szerzője Németh színműveinek felsorolásánál nem említi meg a *Csapda* című drámáját, amely Puskin utolsó napjait állítja a középpontba. Ez a műve azért különösen érdekes, mert a mai napig hiányzik egy olyan alapos filológiai kutatás, amely utánajárna annak: vajon lehet-e bizonyítani, hogy Németh ismerte Mihail Bulgakov *Puskin utolsó napjai* című drámáját?)

Végül a *Magyarország a két világháború között* című fejezetben súlyosan proble-

matikusnak gondolom a következő mondatot: „Németország 1944. március 19-én megszállja Magyarországot. Ennek következtében néhány százezer magyar zsidó a Holokauszt áldozatává válik.” (254; kiemelés tőlem – K. Zs.) A kötet történései itt adósak maradnak azzal az alapvető kérdéssel, hogy mit értenek az „áldozat-tá válás” alatt. Továbbá igen elnagyoltan élnek a történeti ok-okozatisággal, hiszen miközben a fejezet gondosan végigveszi a Bethlen-kormány, Horthy, Teleki Pál és Szálasi szerepét ezekben az évtizedekben, addig a *numerus clausus* kihirdetéséről, majd az 1930-as évek végétől meghozott, a zsidókat súlyosan és folyamatosan jog-

fosztó intézkedésekről egy szó sem kerül a fejezetbe. Radnóti Miklós pedig nemhogy fejezetet nem kap, de mindössze az Örkény-fejezetben említik meg egy zárójelben. Ezek a hiányosságok nem védhetők azzal, hogy a tényanyagot a terjedelmi korlátok miatt kényszerűen szelektálni kellett.

Fontos kötet született tehát, amely komoly szolgálatot tesz ugyan a magyar irodalomnak, ám rendkívül élesen felvet egy (elméleti) problémát. Történetesen azt, hogy a magyar irodalom történének narratíváját egy nem feltétlenül irodalomimmanens térben konstruálja meg.

Kalavszky Zsófia

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet